

شؤون مطهر و فرهنگ، بنسرو استقامت
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

دیالوگ دراماتیک در قرآن کریم

ساغر منشی

هُوَ الْحَبِيبُ ◦

دیالوگ در احادیث در قرآن کریم

رویکرد گفتمانی

سازمان

سرشناسه : منشی، ساغر، ۱۳۶۹ -
عنوان و نام پدیدآور : دیالوگ دراماتیک در قرآن کریم رویکرد گفتمانی /
نویسنده ساغر منشی.
مشخصات نشر : تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری : ۲۶۸ ص: جدول.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۲-۱۵۳-۶
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
موضوع : گفتگو در قرآن Dialogue in the Qur'an
موضوع : گفتگو Dialogue
موضوع : گفتگو -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
Dialogue -- Religious aspects -- Islam
شناسه افزوده : پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
رده بندی کنگره : BP۱۰۴ / گ/ ۱۳۹۷
رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی : ۵۴۱۱۱۸۳

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

نویسنده: ساغر منشی

صفحه‌آرا: وحید لنگان‌زاده

طراح جلد: فائزه عباسی

نوبت چاپ: اول - بهار ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۲۴۰ هزار ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۲-۱۵۳-۶

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۹۸

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.
در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پابین‌تر از میدان ولی عصر (عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
صندوق پستی: ۶۲۷۴ - ۱۴۱۵۵. تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳. دورنگار: ۸۸۸۹۳۰۷۶. Email: nashr@ricac.ac.ir

فهرست مطالب

سخن ناشر	۱
پیشگفتار	۳
مقدمه	۹

فصل اول: دیالوگ

دیالوگ	۱۱
ریشه‌شناسی واژه دیالوگ	۱۱
مفهوم دیالوگ	۱۲
انواع دیالوگ	۱۵
ساختار دیالوگ	۲۸
کارکرد دیالوگ	۵۱
گفتمان	۶۳
روایت و گفتمان روایت	۶۳
دیالوگ به مثابه گفتمان	۶۷

فصل دوم: دیالوگ در قرآن

انواع دیالوگ در قرآن	۷۱
دیالوگ‌های مستقل	۷۲
دیالوگ‌های بازه حیات دنیوی	۷۸
دیالوگ‌های متقدم، پیش از حیات دنیوی	۲۲۲
دیالوگ‌های متأخر، پس از حیات دنیوی	۲۳۰
مؤخره	۲۴۹
فهرست منابع	۲۵۳

شکر خدا می گزارم که بنده اش را به این توفیق منت نهاد.
پیشکش
به امام عصر (عج)؛ امید که مقبول افتد.

تقدیم

به پدرم که دعای نمازش رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا و
دانش جویی من، ناقابل هدیه‌ای به اوست؛
به مادرم، فرشتهٔ من و بهترین انسانی که شناختم
و
به برادرم که از جان دوستش دارم.

همچنین قدر دانم استاد ارجمند و عالی قدرم، جناب
آقای دکتر بهروز محمودی بختیاری که این پژوهش
جز با هدایت و حضور ایشان محقق نمی‌شد؛ و
همین‌طور سپاسگزارم از پژوهشگاه فرهنگ، هنر و
ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی که این
کتاب را تحت حمایت خود به ثمر نشانند.

سخن ناشر

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با هدف رفع نیازهای پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، نزدیک به دو دهه است که با رویکرد مسئله‌محوری به دنبال شناخت مشکلات حوزه فرهنگ و هنر، شناسایی قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها و ارائه راهبردها و راهکارهای مناسب برای حل مشکلات و نیز توسعه قابلیت‌ها در مسیر تعالی فرهنگی کشور است. این پژوهشگاه، با سه پژوهشکده فرهنگ، پژوهشکده هنر و پژوهشکده ارتباطات در تعامل و همکاری با صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه فرهنگ و هنر، ضمن اجرا و نظارت بر طرح‌های پژوهشی مورد نیاز، اقدام به برگزاری نشست‌ها، همایش‌های علمی، جلسات نقد و گفتگو و نیز جشنواره پژوهش فرهنگی سال می‌نماید.

علاوه بر این، دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه نیز، به‌عنوان متولی انجام مطالعات فرهنگی و اجتماعی در سطح ملی، ضمن اجرای نظرسنجی‌های موردنیاز، به اجرای پیمایش‌های ملی نظیر پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ مصرف‌کالاهای فرهنگی؛ سواد رسانه‌ای؛ وضعیت فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی جامعه ایران

و سنجش سرمایه اجتماعی کشور اقدام می‌نماید. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، تلاش دارد تا مجموعه دستاوردهای پژوهشی خود را با هدف تحقق عدالت فرهنگی و دسترسی همه پژوهشگران و سیاست‌گذاران فرهنگی کشور، منتشر نماید. از این رو انتشارات پژوهشگاه طی مدت فعالیت خود تاکنون، آثار پژوهشی متعدد و متنوعی را در قالب «کتاب»، «گزارش پژوهش»، «گزارش نظرسنجی» و «گزارش راهبردی» منتشر کرده است. پژوهشگاه همچنین، انتشار فصلنامه علمی پژوهشی «مطالعات فرهنگ ارتباطات» و نیز چاپ آثار برگزیده جشنواره فرهنگی سال را در کارنامه خود دارد.

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ضمن استقبال، تعامل، همکاری و همفکری با استادان، نخبگان و پژوهشگران حوزه فرهنگ، هنر و رسانه، امیدوار است با انتشار دستاوردهای پژوهشی خود بتواند به «مرجع پژوهش» در حوزه فرهنگ و هنر ایران و نیز پایگاهی برای اندیشمندان و دلسوزان این عرصه تبدیل شود.

محمد سلگی

رئیس پژوهشگاه

پیشگفتار

با وجود آنکه قرآن کریم، از جنس کتاب، علم و فرهنگ و بنابراین قابل مطالعه برای جملگی علاقه‌مندان و دغدغه‌مندان در این زمینه است و در طول دوران دانشمندان و متخصصان مسلمان و غیرمسلمان در حوزه‌های متفاوت به دفعات دست به بررسی لایه‌های مختلف این کتاب در زمینه تخصصی خود زده‌اند، می‌توان گفت که متخصصان هنرهای نمایشی کمتر به بررسی این کتاب پرداخته‌اند. تاکنون با تمرکز بر قرآن کریم، مطالعاتی در شاخه‌های ادبی، ترجمه و مطالعات تطبیقی، ادیان، فقه و احکام، تاریخی، باستان‌شناسی، جغرافیایی، حقوقی، علوم پایه، نجوم، زیست‌شناسی و روان‌شناسی صورت گرفته است. در این بین، بیشترین مطالعات در خصوص ویژگی‌های ادبی، زبانی و بلاغی این کتاب و عمدتاً با پیش‌فرض قراردادن اعجاز آن در این زمینه‌ها اتفاق افتاده‌اند.

از سوی دیگر، مطالعات معدودی که با گرایش‌های دراماتیک بر قرآن

کریم صورت گرفته‌اند، اکثراً با نگاهی کلی و به منظور تأیید برخورداری سوره‌های این کتاب از ویژگی‌های جامع و شامل یک اثر دراماتیک به‌طور کلاسیک مثل روایت مندی، شخصیت‌پردازی، گفت‌وگومندی و...، خاصه بر قصص قرآنی و مسلماً بیش از همه بر احسن‌القصص متمرکز شده‌اند. این پژوهش‌ها، گاهی زیر سایه مطالعات ادبی و زبان‌شناسانه و به‌عنوان پرتویی از کیفیت والای قرآن کریم در این زمینه‌ها صورت گرفته‌اند.

بنابراین در مقایسه با مطالعات بسیاری که از سوی متخصصین علوم مختلف در خصوص قرآن کریم در سراسر جهان انجام گرفته است، دایره مطالعات دراماتیک بسیار محدودتر می‌نماید و آن زمان که نوبت به پژوهش‌های جزئی و موشکافانه می‌رسد، این دایره به مراتب کوچک‌تر نیز می‌شود. پس از جست‌وجو میان قریب به ده هزار اثر منتشرشده شامل کتاب، مقاله، رساله و پایان‌نامه در شاخه‌های مختلف مطالعات قرآنی در سراسر جهان، می‌توان ادعا کرد که تقریباً هیچ‌یک از این پژوهش‌ها از بررسی‌های ساختاری و کلی شاخص‌های دراماتیک که عموماً آیات و سوره‌های معدودی از قرآن کریم را محور قرار داده‌اند، فراتر نمی‌روند و بنابراین جای خالی پژوهش‌هایی جامع و درعین‌حال، متمرکز قرآنی به شدت احساس می‌شود. این کتاب، نخستین پژوهشی است که در آن خاصه به مطالعه و تحلیل یک عنصر دراماتیک یعنی دیالوگ در قرآن کریم پرداخته است. پیش از طرح کلیاتی مشتمل بر مفاهیم نظری، رویکرد و ابعاد این پژوهش، در ادامه مطالعات صورت گرفته در زمینه گفتگو و دیالوگ در قرآن - در حوزه‌های نمایشی و غیرنمایشی - به‌وسیله محققان ایرانی و غیرایرانی به شکلی اجمالی و موردی مرور می‌شوند.

از میان محققان ایرانی، خراسانی (۱۳۸۴) در کتاب خود، به بررسی و واکاوی گفتگو محور داستان در بخش‌هایی از قرآن پرداخته است. همچنین در خصوص گفت‌وگو در قرآن کریم تاکنون از سوی محققان ایرانی مقالاتی نیز به چاپ رسیده‌اند؛ در این زمینه طاهری‌نیا، نظری و

بخشی (۱۳۸۹) به اهمیت گفت‌وگوی حیوانات و اقسام آن پرداخته‌اند، زبني‌وند و وحید دستجردی (۱۳۹۰) با رویکردی اخلاقی-زبانی، موضوع گفت‌وگوهای قرآنی را مورد توجه قرار داده‌اند، پیامنی (۱۳۹۱) بر عنصر گفت‌وگو در قالب‌های دیالوگ و بعضاً تک‌گویی در برخی از داستان‌های قرآن تمرکز کرده است، شاکر و اکبری (۱۳۹۲) گستره موضوعی و اقسام گفت‌وگوهای قرآنی را مطالعه کرده و فنائیان‌ها (۱۳۹۳) نیز چگونگی کارکرد انواع گفت‌وگو در قرآن را با تأکید بر آیات ۹ تا ۳۷ سوره طه بررسی کرده‌اند.

از میان پایان‌نامه‌هایی که در ایران با محوریت موضوعی گفت‌وگو به مطالعه قرآن کریم پرداخته‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: صفری (۱۳۷۸) به مرور شیوه‌های گفت‌وگو، شیوه خاص حضرت رسول (ص) و نقش دانشمندان در هدایت انسان با الهام از گفت‌وگوی پیامبران با مردم پرداخته است، میرلوحی (۱۳۸۳) بر موضوعات، اهداف و شیوه بهره‌مندی از فنون ادبی و بلاغی تمرکز کرده و سپهری‌نیا (۱۳۸۸) گفت‌وگوهای قرآنی را با رویکردی توحیدمحور مورد توجه قرار داده است، اکبری (۱۳۹۰) به گفت‌وگو و دیالوگ به مثابه عنصری ادبی پرداخته که وجود آن به ارزش‌های بلاغی قرآن می‌افزاید، همچنین تبریز (۱۳۹۱) گفت‌وگوهای خداوند با پیامبران و غیرپیامبران را با هدف یافتن علت تبیین گفت‌وگویی مرور کرده و شاددل (۱۳۹۲) عنصر گفت‌وگو را به عنوان عنصری ادبی و با تمرکز بر قصص حضرت نوح (ع) و موسی (ع) مطالعه کرده است. از میان محققان غیرایرانی نیز تاکنون در حوزه‌های غیرنمایشی، سید قطب (۱۹۶۸) *التصویر الفنی فی القرآن* را با هدف مرور اعجاز فنی-کلامی قرآن نگاشته است، الخطیب (۱۹۷۵) در فصل سوم اثر خود به مطالعه موردی قصص مربوط به حضرت آدم (ع) و یوسف (ع) با تأکید بر عنصر گفت‌وگو پرداخته و البستانی (۱۳۷۱) نیز در کتاب خود اغلب داستان‌های قرآن را از دو جنبه هنری و فکری مورد

بررسی قرار داده است. همچنین فضل الله (۱۳۸۹) اثر خود را در شش فصل و به منظور روش‌شناسی گفت‌وگو، مناظره و مباحثه به رشته تحریر درآورده است. از میان مقالات نیز، می‌توان به مقاله میر (۱۹۹۲) در تبیین مفهوم دیالوگ به‌عنوان عنصری ادبی و مشتمل بر مرور انواع گفت‌وگوهای قرآنی با مطالعه موردی آیاتی از سوره شعراء و مقایسه گفت‌وگو در قرآن کریم با گفت‌وگو در انجیل و شعر عرب اشاره کرد. به‌علاوه در جهان عرب عثمان ضمیره (۲۰۰۵) نیز در پایان‌نامه خود آیات گفت‌وگو محور قرآن را با محوریت الگوها، اصول، قوانین و در آخر گفت‌وگوی بین فرهنگی مطالعه کرده است.

چنانکه پیش‌تر نیز بیان شد، در بین مطالعات انجام‌شده در حوزه‌های نمایشی، چه در ایران و چه در سایر کشورهای مسلمان و غیرمسلمان، پیش از پایان‌نامه نگارنده (۱۳۹۴) که زمینه‌ساز شکل‌گیری کتاب پیش‌رو است، موضوع دیالوگ در قرآن کریم از منظری دراماتیک و به صورت انحصاری، محور قرار نگرفته بود. سایر آثار منتشرشده در این حوزه عموماً با محوریت بررسی وجود یا عدم وجود عناصر کلی درام در قصص قرآنی و بیش از همه سوره یوسف (ع) شکل گرفته‌اند و دیالوگ نیز به‌عنوان یکی از این عناصر به صورتی اجمالی مطالعه شده است.

برای مطالعه و تقسیم‌بندی دیالوگ‌های قرآن کریم در پژوهش پیش‌رو، قرار گرفتن تعاملات گفتاری مشتمل بر حداقل یک رفت‌وبرگشت، در چارچوب‌های تعیین‌کننده‌گفتمان دراماتیک به‌عنوان رویکرد شیوه‌پژوهشی محوری در نظر گرفته شده است. به‌علاوه چون قرآن کریم اساساً متنی روایی است و نه دراماتیک، در این کتاب ضمن تمرکز بر تعاملات گفتاری در قرآن، بر وجود یا عدم وجود شاخص‌های دراماتیک نیز تمرکز شده است؛ شاخص‌هایی که گاه تا اندازه‌ای پررنگ می‌شوند که راه را برای شکل‌گیری یک اقتباس وفادارانه قرآنی با حداقل تغییرات بسیار هموار می‌کنند. از سوی دیگر، بخش اعظمی از آیات قرآن کریم خطاب به حضرت

رسول (ص) و در مراتب بعدی خطاب به افراد و گروه‌های دیگر بیان شده و بنابراین شاید بتوان با دیدی کلان بیشترین آیات قرآنی را مونولوگ‌های غیردراماتیکی در نظر گرفت که از سوی خداوند، با واسطه جریان یافته‌اند. این در حالی است که صرف برقراری سخن و پس از آن تعامل، به خودی خود یک ویژگی دراماتیک و دیالوگ به مثابه گفتمان محسوب نمی‌شود. به بیان دیگر، شرط اتفاق افتادن رفت‌وبرگشت کلام در ساختار یک اثر ادبی، شرطی کافی برای دراماتیک یا بالقوه دراماتیک بودن آن اثر نیست. در نتیجه در این کتاب ضمن سنجش برخورداری تعاملات گفتاری قرآن کریم از شاخص‌های دراماتیک به صدق یک شرط محوری نیز پرداخته شده که همانا نمایشی بودن یا قابلیت نمایشی شدن است.

برای این منظور پس از بررسی منابعی چند، کتاب *گفتمان دراماتیک*^۱ اثر ویمالا هرمان^۲ (۱۹۹۵) که جامع‌ترین اثر متمرکز در این زمینه به شمار می‌رود، به‌عنوان پشتوانه نظری اصلی این پژوهش در نظر گرفته شد. به‌علاوه نسخه فارسی قرآن مورد مطالعه ترجمه بهاءالدین خرمشاهی (۱۳۹۲) است؛ حال آنکه در موارد خاصی که در ترجمه فارسی تغییراتی جزئی برای تبیین روان‌تر آیات اعمال شده‌اند، متن عربی قرآن مبنا قرار گرفته است. همچنین هسته اصلی کتاب پیش رو از دو فصل تشکیل شده است. متعاقب مقدمه و پیشگفتار، در فصل نخست پس از تبیین تعاریف، مفاهیم، ساختار و کارکردهای دیالوگ، بر گفتمان و دیالوگ به مثابه گفتمان تمرکز شده است. سپس در فصل بعدی آیات قرآن کریم با تکیه بر چارچوب‌های نظری مطروح در فصل پیشین تحلیل و بررسی شده‌اند و در پی آن در مؤخره مروری اجمالی بر نتایج به دست‌آمده از این پژوهش صورت پذیرفته است.

---

1. Dramatic Discourse

2. Vimala Herman

در خاتمه این بخش، اشاره به این مسئله ضروری است که این کتاب به عنوان مطالعه‌ای کلی و جامع، از نخستین گام‌ها در حوزه مطالعات قرآنی با رویکرد گفت‌وگو دراماتیک به شمار می‌رود و امید است که این گام آغازین، گشایش‌گر راه بلند مطالعات دراماتیک متمرکز قرآنی، خاصه مشتمل بر بررسی جزئی‌نگرانه عناصر ساختاری دیالوگ و کارکردهای آن باشد.

مقدمه

تعامل گفتاری که به عنوان یکی از نخستین نشانه‌های ارتباط میان افراد در جهان پیرامون ما به شمار می‌رود، به‌طور طبیعی از عناصر اصلی در ساختار جهان دراماتیک نیز محسوب می‌شود. حال آنکه به تبع تفاوت‌های موجود میان واقعیت و درام، بدیهی است که عنصر کلام نیز در این دو جهان در عین شباهت، متفاوت باشد. بنابراین نه تنها هر سخن مستقیم جزئی از یک تعامل گفتاری نیست، بلکه هر تعامل گفتاری نیز لزوماً دیالوگی دراماتیک نخواهد بود. به بیان دیگر، دیالوگ دراماتیک به مثابه گفتمان واجد ویژگی‌ها، ساختار، اهداف و کارکردهایی است که آن را به عنوان بستر اصلی پیشبرد طرح، فضاسازی و شخصیت‌پردازی در یک اثر مطرح می‌کند و تا مرز شمول بر دغدغه‌های عمیق آن بالا می‌برد.

شاید همین قدرت نهفته در دیالوگ است که آن را به یکی از پرنگ‌ترین شیوه‌های بیانی قرآن کریم بدل ساخته است. در قرآن مباحث و موضوعات گوناگون، ضمن به‌کاررفتن شیوه‌هایی متناسب با مسئله جاری بیان

شده‌اند. در این بین، استفاده از کلام مستقیم بیش از سایر روش‌ها به چشم می‌خورد؛ کلام مستقیمی که در بسیاری موارد از قالب یک‌سویه خارج شده و شکلی رفت‌ویرگشتی به خود گرفته است. در نتیجه بخش عمده‌ای از آیات قرآن کریم، مشتمل بر تعاملات گفتاری هستند. این تعاملات گاه صرفاً به صورتی مفروض و انتزاعی به منظور روایت، توصیه یا پیش‌بینی به کار رفته و گاه بیان یک رخداد را در نقطه‌ای به‌خصوص از محور زمانی ازل تا ابد در جهانی واقعی یا تمثیلی در برگرفته‌اند.

اهمیت مبحث دیالوگ به مثابه‌گفتمان دراماتیک - خواه در حوزه مطالعاتی این رشته و خواه در حوزه پژوهش‌های زبان‌شناسانه - و همچنین عدم‌بررسی و تحلیل آیات سوره‌های قرآن کریم با رویکردی گفتمانی تا پیش از این پژوهش به رغم گستردگی کاربست دیالوگ و قالب دیالوگ‌محور در تبیین مباحث قرآنی، زمینه‌ساز نگارش پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد نگارنده در پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران شد. سپس به تشویق استاد بزرگوارم، جناب آقای دکتر بهروز محمودی بختیاری و پشتیبانی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، نشر آن در قالب کتاب ضمن تکمیل و اعمال پاره‌ای تغییرات انجام پذیرفت.

در این کتاب در پی ارائه چارچوبی دقیق، جامع و شامل بر دیالوگ به مثابه‌گفتمان در فصل نخست، کلیه تعاملات گفتاری قرآن کریم در فصل بعدی با توجه به معیارهای به دست آمده مقایسه، تحلیل و طبقه‌بندی شده‌اند و در نتیجه فصل مشترک این دو حوزه به دست آمده است. همچنین پیش از فصول اصلی در بخش پیشگفتار به ضرورت و اهمیت، پیشینه، شیوه و رویکرد، فرضیات و پرسش‌ها، محدوده و در نهایت چشم‌انداز این پژوهش اشاره شده است و در خاتمه فصول نیز، نتایج به دست آمده از پژوهش پیش رو به صورتی اجمالی در بخش مؤخره مرور شده‌اند.

Research Institute
of Culture, Art
and Communication

Dramatic dialogue in Quran

Saghar Maneshi

شاید قدرت نهفته در دیالوگ است که آن را به یکی از پررنگ‌ترین شیوه‌های بیانی قرآن کریم بدل کرده است. در این کتاب مقدس، استفاده از کلام مستقیم، بیش از سایر روش‌ها به چشم می‌خورد؛ کلام مستقیمی که در بسیاری موارد از قالب یک‌سویه خارج شده و شکلی رفت‌وبرگشتی به خود گرفته است. کتاب پیش رو به تحلیل آیات سوره‌های قرآن با رویکردی گفتمانی می‌پردازد، تا با ارائه چارچوبی دقیق و جامع برای دیالوگ به مثابه گفتمان، کلیه تعاملات گفتاری قرآن کریم را مقایسه، تحلیل و طبقه‌بندی کند.

ISBN 978-600-452-153-6

9 786004 521536

صندوق: ۶۴۷۴-۱۴۱۵۵

تلفن: ۴-۲۲۱۳۰۸۸۹ نماین: ۸۸۹۳۰۷۶

www.ricac.ac.ir